ALMARA EYUBOVA
Bakı Avrasiya Universiteti
Bakı Nərimanov rayon Həsən Əliyev 135 A
gmail: almara.eyyubova@gmail.com

LİNQVO-PSİXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİNİN İINİMAL VAHİDLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə *"Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin minimal vahidləri"* haqqına danışılıb.

İlkin meyar və apellyativ vahidin seçilməsi, düzgün əsaslandırılması və xüsusi olaraq izah edilməsi çox vacibdir. Dərketmə və təfəkkür proseslərinin izlənə bilməsi, onun mexanizminin müəyyən olunması üçün birinci növbədə dərketmə və təfəkkürün ilkin meyar və vahidləri dəqiqləşdirilmişdir. Dərk olunan minimal vahidin gerçəklik elementi, dərketmə və təfəkkürün apellyativ vahidinin intellekt obrazı olduğu qəbul edilmişdir.

Məqalədə "Biz nəyi dərk edirik və ya başa düşürük, dərk edilən və ya yadda qalan şey nədir?" sualı quyulub. Sualın cavabı *gerçəklik elementi* olaraq cavablandırılmışdır. Daha sonra "Biz nəyin vasitəsilə başa düşür və ya dərk edirik?" sualı intellekt obrazı vasitəsilə cavablandırılmışdır.

Hər hansı məlumatın "insanın beyninə yazılması" və bu zaman istifadə olunan vahidlərin iş prinsipinin analizi mahiyyət etibarı ilə dərketmənin ən primitiv formasının analizinə bərabər götürülə bilər.

Miqyasından və ya əhəmiyyət dərəcəsindən asılı olmayaraq, hər hansı bir xüsusiyyət əşyanın, varlığın və hadisənin ən sadə və bəsit şəkildə olsa belə, təsəvvürünü yaradırsa, həmin xüsusiyyəti müvafiq əşya, varlıq və hadisənin dərk olunan minimal vahidi hesab etmək olar.

Lakin "dərk olunan minimal vahid" heç də həmişə birbaşa hiss orqanlarına təsir edən və ya belə bir təsir nəticəsində dərk olunan "real varlıqla bağlı yaranmış vahid" kimi başa düşülməməlidir. Heç bir halda "dərk olunan minimal vahid" anlayışını marksizm fəlsəfəsi tərəfindən yeganə reallıq mücəssəməsi kimi təqdim olunan materiya anlayışının ekvivalenti hesab etmək olmaz. Nəzərə almaq lazımdır ki, varlığı qəbul edilən, təsəvvür və ya güman edilən bütün irreal varlıq, hadisə və substansiyalar da "dərk olunan minimal vahid" anlayışına aiddir.

Beləliklə "dərk olunan minimal vahid" mahiyyət etibarı ilə ətraf aləmdə mövcud olan real və ya irreal əşya, varlıq və hadisələrin insan beynində inikasını təmin edən minimum cəhətləri və ya xüsusiyyətləridir.

Açar sözlər: dərketmə, təfəkkür, gerçəklik elementi, intellekt obrazı, minimal vahid

Məlum olduğu kimi istənilən nəzəriyyə özünəməxsus minimal vahidlərə, ilkin əsaslara və reallaşma mexanizminə malik olmalıdır. Bunun üçün də linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin şərhinə onun minimal vahidlərinin öyrənilməsi ilə başlamaq lazımdır.

İlkin meyar və apellyativ vahidin seçilməsi, düzgün əsaslandırılması və tədqiqatın əvvəlində xüsusi olaraq izah edilməsi çox vacibdir. Bu tədqiqatın uğurla davam etdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bir çox tədqiqat əsərlərində "dərk olunan minimal vahid" və "dərketmə və təfəkkür proseslərinin reallaşmasına şərait yaradan minimal apellyativ vahid" eyni qəbul edilir və onların hər ikisini ifadə etmək üçün eyni bir anlayışdan- "dərketmə vahidi" anlayışından istifadə olunur. Bu problemi, yəni müəyyən edilməsi lazım gələn minimal vahidləri ən sadə şəkildə belə izah etmək olar: "dərk olunan minimal vahid" deyərkən, biz nəyi dərk ediriksə, məhz onu, yəni dərk olunan şeyi nəzərdə tuturuq; "dərketmə və təfəkkür proseslərinin reallaşmasına şərait yaradan minimal apellyativ vahid" deyəndə isə, biz nəyin köməyi ilə dərk ediriksə, onu, yəni dərketməni təmin edən şeyi nəzərdə tuturuq [2, s. 44-45].

Biz nəyi dərk edirik və ya başa düşürük, dərk edilən və ya yadda qalan şey nədir? Gerçəklik elementinin nə olduğunu aydın başa düşməyimiz üçün ilk növbədə bu suala cavab tapmalıyıq.

V.P.Zinçenkoya görə, "... dərketmə vahidi dedikdə subyekt tərəfindən həyata keçirilən bu və ya digər əməli tapşırığı yerinə yetirərkən müəyyənləşdirilən məzmun başa düşülür. Belə vahidlər işıqlılıq səviyyəsi, xarici görünüş, əşyaların digər əlaməti və ya əlamətlər kompleksi, bütöv əşyalar, nəhayət, əşyaların məzmunu və onlar arasındakı münasibətlər ola bilər" [12].

Dərk olunan minimal vahid ətraf aləmdə mövcud olan əşya, varlıq və hadisələrin insan beynində inikasını təmin edən minimum cəhətləri, xüsusiyyətləridir. Miqyasından, əhəmiyyət dərəcəsindən asılı olmayaraq, hər hansı bir xüsusiyyət əşyanın, varlığın və hadisənin ən sadə və bəsit şəkildə olsa belə, təsəvvürünü yaradırsa, həmin xüsusiyyəti uyğun əşya, varlıq və hadisənin dərk olunan minimal vahidi hesab etmək olar.

Məsələn: içində insanların yaşadığı, çevrəsi divarla əhatəli və içərisi otaqlara bölünmüş, üzərində damı olan yer "ev" sözünün dərk olunmasını təmin edirsə, bu əlaməti biz evin "dərk olunan minimal vahidi" hesab edə bilərik. Ev ilə bağlı yaddaşımızda olan ən ümumi cəhət də məhz elə budur. Lakin evin bina evi və ya həyət evi olması, böyüklüyü və ya kiçikliyi, otaqlarının sayı və s. heç bir əhəmiyyətə malik deyil. Hər bir konkret ev ən qeyri-adi və ya fərqli xüsusiyyətlərə malik olsa belə, o bizim yaddaşımızda, hər şeydən əvvəl, ən üzdə olan xüsusiyyətləri, əlamətləri əsasında "ev" kimi qeyd edilib.

İnkişaf etmiş kök, gövdə, yarpaq, çiçək və toxuma malik olan bitki "ağac" sözünün dərk olunması üçün kifayət edirsə, bu əlamət və xüsusiyyətlər ağacın dərk olunan minimal vahidləri kimi qəbul edilə bilər. Ağacın hündürlüyü, yaşıl olub-olmaması, bar verən ağac olub-olmaması və s. o qədər də əhəmiyət kəsb etmir.

Bir-birinə bərkidilmiş və üzərində yazılar olan kağızlar "kitab"ın dərk olunması üçün kifayət edirsə, bu əlamət və xüsusiyyətlər kitabın dərk olunan minimal vahidləri kimi qəbul edilə bilər. Əslində kitab ilə bağlı yaddaşımızda olan ən ümumi cəhətlər də elə məhz budur. Kitabın böyük və ya kiçik, nazik və ya qalın olması, rəngi, qiyməti, aid olduğu sahə, təzəliyi və ya köhnəliyi o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir. Hansısa qeyri-adi bir xüsusiyyətə malik olsa belə, istənilən halda o bizim yaddaşımızda ilkin olaraq "kitab" kimi qeyd olunur.

Nəzərə alsaq ki, gerçəklik dediyimiz aləm sonsuz dərəcədə böyükdür və sonsuz sayda vahidlərdən ibarətdir. Buna görə də bu gerçəkliyi insanın bir anda və tam şəkildə dərk etməsi mümkün deyil. Gerçəklik özünün vahidləri əsasında dərk olunur. Gerçəkliyin vahidlərini də tam şəkildə və bütünlüklə dərk etmək mümkün deyil. Beləliklə, hər bir gerçəklik vahidi ən vacib və ya ən üzdə olan əlamət və keyfiyyətləri əsasında dərk edilir.

Əksər hallarda gerçəklik vahidinin ən əsas xüsusiyyəti onunla bağlı "dərk olunan minimal vahid" kimi mənimsənilib yaddaşa qeyd edilir. Lakin bəzi istisna hallarda ikinci, üçüncü dərəcəli əlamət belə, "dərk olunan minimal vahid" kimi yaddaşa daxil ola bilər. Bunun səbəbini isə həmin gerçəklik vahidinin özündə yox, insanın bu gerçəklik vahidinə yönələn məqsəd və ya fəaliyyətində axtarmaq lazımdır. E.F.Tarasov bu məsələ ilə bağlı belə yazır: "Kənar obyektlər insan psixikasında onun fəaliyyətinə uyğun şəkildə əks olunur. Yəni insan psixikasında obyektə göstərilən təsir nəticəsində müəyyənləşən cəhətlər əks olunur. Əşyaların insana təsir edən xarici effektləri birbaşa əşyaların özündən yox, bu əşyaya yönəlmiş fəaliyyətdən asılıdır" [11].

"Dərk olunan minimal vahid heç də həmişə birbaşa hiss orqanlarımıza təsir edən və ya belə bir təsir imkanına malik olan real, əşyavi gerçəklik vahidinə bağlı olmur. Nəzərə almaq lazımdır ki, varlığı qəbul edilən, təsəvvür və ya güman edilən bütün irreal varlıq, hadisə və substansiyalar da özünəməxsus dərk olunan minimal vahidlərə malikdirlər. İfadə etdiyi məna baxımından materialist mövqedən yanaşanlara bir qədər ziddiyyətli görünsə də, biz dərk olunan minimal vahid anlayışını *"gerçəklik elementi"* adlandırırıq" [2, s. 48].

Beləliklə, *"gerçəklik elementi"* – dedikdə, obyektiv aləmdə real şəkildə mövcud olan və ya mövcud olduğu qəbul edilən əşya, varlıq və hadisələr, anlayış, norma və prinsiplər, həmçinin onların real və ya təsəvvür olunan əlamət, xüsusiyyət, keyfiyyət və hərəkətlərinə uyğun olan abstrakt təsəvvürlər nəzərdə tutulur.

Beləliklə, *Biz nəyi başa düşürük və ya dərk edirik? Dərk edilən və ya yadda qalan şey nədir?* suallarının cavabı bu şəkildə ola bilər: Başa düşülən, dərk edilən və yadda qalan şey **gerçəklik elementidir**.

Gerçəklik elementinin nə olduğunu aydınlaşdırdıq. İndi isə *biz nəyin vasitəsilə başa düşür və ya nəyin vasitəsilə dərk edirik?*-sualına cavab tapaq.

Ətraf aləmdə mövcud olan əşya və hadisələrin insan tərəfindən dərk olunmasını təmin edən ilkin vahid və ya elementlərin nə olması ilə bağlı suallar hər zaman maraq dairəsində olmuşdur. Bu suallarla bağlı psixologiya və psixolinqvistika tarixində müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar onu təfəkkür elementi, bəziləri diferensial element və ya kinakem, bəziləri "işə çevrilmiş söz", bəziləri isə "real və virtual işarə" adlandırmışdılar.

Dərketmə və təfəkkür prosesinin reallaşmasına şərait yaradan minimal apellyativ vahid anlayışını ifadə etmək üçün isə biz *"intellekt obrazı"* terminindən istifadə edəcəyik. Belə ki, *"intellekt obrazı"* gerçəklik vahidinin və ya onun hissələrinin real obrazına ekvivalent olan və bu obrazların yadda qalmasını təmin edən təfəkkür vahididir [2, s. 49].

İstər psixologiya, istərsə də dilçilik elminə daxil olan intellekt obrazı anlayışının şərhində analogiya prinsipindən istifadə olunur. Ona görə də dərketmə prosesinin şərhində N.Xomski kimi məlumatın kompüterin yaddaşına daxil edilməsi analogiyasından istifadə edirik. Həqiqətən də, müasir kompüterlər insan beyninin texniki modelinə bənzəyir. Hər hansı məlumatın insan beyninə ötürülməsi, mahiyyət etibarilə olmasa belə, proseslərin ardıcıllığı və ya iş prinsipi baxımından məlumatın kompüterin yaddaşına daxil edilməsi prosesinə bənzəyir. Belə ki, həm kompüterin, həm də insanın yaddaşında məlumat transformasiya olunmuş və ya çevrilmiş şəkildə qeyd edilir.

Bu mövqeyi "Nitq fəaliyyətinin nəzəriyyəsi"nin tərəfdarları da qəbul edirlər. A.A.Leontyev hər cür dərketmə və təfəkkür proseslərini fəaliyyət adlandıraraq yazır: "Fəaliyyət insan beynində dünyanın psixi obrazını yaradan prosesdir, yəni əks olunanlar psixi obrazlara çevrilir, digər tərəfdən isə bu proses psixi obrazlar vasitəsilə idarə olunur" [11, s. 46-51].

İnsanın fiziki şəkildə və ya əqli formada təmasda olduğu gerçəklik elementləri ilə bağlı məlumatların onun yaddaşına daxil olmasını təmin edən minimal vahidlərin real təbiəti hələ ki, müəyyən oluna bilməmişdir. Yəni bu vahidlərin maqnit dalğasımı, işıq şüasımı, istilik enerjisimi, başqa bir formada olan maddi varlıqmı, yoxsa "ilahi ruh"mu olduğunu müəyyənləşdirmək istiqamətində çox axtarışlar aparılmışdır. Lakin hələ də hamı tərəfindən qəbul edilən konkret nəticə əldə olunmamışdır.

Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin minimal vahidləri qeyd etdiyimiz kimi, gerçəklik elementi və intellekt obrazıdır. Gerçəklik elementi və intellekt obrazının birləşməsi nəticəsində isə intellekt kodları yaranır. Beynimizdə baş verən istənilən dərketmə, qavrama, mənimsəmə, düşünmə və təfəkkür kimi bir sıra prosesləri məhz bu intellekt kodları vasitəsilə həyata keçir.

İntellekt kodlarının ikielementli və dördelementli olmaqla 2 əsas növü vardır. İkielementli və dördelementli intellekt kodları nədir? Belə ki, ikielementli intellekt kodu adı bilinməyən və ya olmayan gerçəklik vahidlərinin dərk edilməsi nəticəsində yaranır. Dördelementli intellekt kodu isə həm özü, həm də adı məlum olan gerçəklik vahidlərinin dərk edilməsi nəticəsində yaranır. Dördelementli intellekt kodunun yaranması və digər funksiyaları haqqında sözün yaranma mexanizmi bəhsində danışmaq daha məqsədəuyğun hesab olunur. Burada isə biz ikielementli intellekt kodu haqqında daha ətraflı danışacağıq.

İkielementli intellekt kodunun yaranması üçün gerçəklik vahidi ilə təmas kifayətdir. Belə ki, insan beyni təmasda olduğu gerçəklik vahidini yadda saxlayır. Lakin insan beyni kompüterdən fərqli olaraq heç bir "qeyd et" komandasını gözləmədən bunu yadda saxlayır.

Məsələn, küçədə gedərkən təsadüfən rast gəldiyimiz, kim olduğunu bilmədiyimiz insan və ya nə olduğunu bilmədiyimiz əşya görürük. Müəyyən müddət sonra yenidən həmin insanı və ya əşyanı gördükdə dərhal onu görmüş olduğumuzu xatırlayırıq.

Yadda saxlama prosesi təxminən bu cür baş verir: gerçəklik vahidi ilə təmas anında beyin aparatı gerçəklik vahidinin ən üzdə olan xüsusiyyətləri əsasında onun gerçəklik elementini müəyyənləşdirir. Beləliklə də, bu gerçəklik elementinə uyğun olan intellekt obrazı yaradır, onları vahid bir intellekt kodunda birləşdirərək əsas yaddaşa qeyd edir [5, s. 60-64].

Verilmiş şəklə diqqətlə baxın:

Əgər bu şəkildəkinin nə olduğunu bilirsinizsə, deməli onunla daha əvvəl təmasda olmusunuz və o artıq sizin yaddaşınızda qeyd olunub. Bu səbəbdən də onun nə olduğunu xatırladınız və onun nə işə yaradığını, onunla sonuncu dəfə nə zaman təmasda olduğunuzu da xatırlayacaqsınız.

Lakin onun nə olduğunu bu günə qədər bilmirdinizsə, o zaman bu şəkli gördüyünüz an sizin beyninizdə aşağıdakına bənzər ikielementli intellekt kodu yaranmışdır. Bu kod nədən ibarətdir? Həmin əşyanın görünüşünə ekvivalent olan gerçəklik elementi və onun yadda qalmasını təmin edən birinci sıra intellekt obrazından (İO-1) ibarətdir.

Siz həmin kod vasitəsilə şəkildə gördüyünüz bu əşyanı yadda saxlayacaqsınız. Müəyyən müddət keçdikdən sonra bu əşya ilə təmasda olanda, yəni onu təkrarən görəndə, yadınıza düşəcək ki, onun şəklini burada görmüşdünüz.

Lakin gerçəklik elementi dedikdə, gerçəklik vahidinin vizual obrazı, yəni onun şəkli və ya görüntüsü nəzərdə tutulmur.

	İO-1

İkielementli intellekt kodunu müəyyən izah edə bilmək üçün qoyduğumuz şəkil və birinci sıra intellekt obrazı mənasını ifadə edən İO-1 qısaltması şərti xarakter daşıyır. “Qeyd etdiyimiz kimi gerçəklik elementi gerçəklik vahidinin ən üzdə olan xüsusiyyətləri ilə bağlı abstrakt təsəvvürdür. İntellekt obrazı isə görünüşü və təbiəti elm aləminə məlum olmayan dərketmə və təfəkkür vahididir. Bun görə də həmin kodda əks olunan şəklə də, İO-1 yazısına da şərti yanaşmaq lazımdır. Yəni belə qəbul etmək lazımdır ki, həm gerçəklik elementi, həm də intellekt obrazı mövcuddur. Amma onların görünüşləri və təbiəti bu sxemdə və ya şəkildə verildiyi kimi deyil” [2, s. 54].

Dördelementli intellekt kodu ikielementli intellekt kodunun bazasında yaranır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi ikielementli intellekt kodu dərk edilən amma adı olmayan gerçəklik vahidlərinə, dördelementli intellekt kodu isə, həm özü, həm də adı dərk edilən gerçəklik vahidlərinə aiddir. Hər birimizin yaddaşında kitab adlı gerçəklik vahidi ilə bağlı təxminən aşağıdakı sxemə uyğun dördelementli intellekt kodu vardır.

Dördelementli intellekt kodu haqqında sözün yaranmasından bəhs edərkən ətraflı şəkildə danışacağıq. Lakin qısaca deyə bilərik ki, dördelementli intellekt kodunu əmələ gətirən tərkib hissələri bunlardır:

	İO-1	İO-2	Kitab

1. Gerçəklik vahidinin (GV) ən üzdə olan əlamət və xüsusiyyətlərinə ekvivalent olan gerçəklik elementi (GE);
2. Gerçəklik elementinin yadda qalmasını təmin edən 1-ci sıra intellekt obrazı (İO-1);
3. Gerçəklik vahidinin adı (yəni kitab sözü);
4. Adın yadda qalmasını təmin edən 2-ci sıra intellekt obrazı (İO-2).

İnsanın həyatı boyu icra etdiyi bütün dərketmə və təfəkkür fəaliyyətləri, indi haqqında bəhs etdiyimiz bu iki və dördelementli intellekt kodları vasitəsilə reallaşır.

Beləliklə, biz nəyin vasitəsilə başa düşür və ya dərk edirik? sualına cavab vermək mümkündür: *biz beyin aparatımız tərəfindən yaradılan və yaddaşımızda mühafizə edilən intellekt obrazlarının, kodlarının yardımı və iştirakı ilə dərk edir, başa düşür və fikirləşirik* [2, s. 54].

Ədəbiyyat siyahısı

15. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, “Şərq Qərb”, 2006, 280 s.
16. Əsgərov M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2015. 191 s.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Линкво-психология минимальные характеристики
Резюме

[illegible]

[illegible]

A.Ayubova

Linqvo-psixology minimal specifications

Summary

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Key words: understanding, thinking, element of reality, image of intellect, minimal unit.

[illegible]